

SUV FONDI YERLARIDAN FOYDALANISHNI KOMPLEKS BAHOLASHI

Tolaniddin Ramziddinovich Nurmukhamedov

Toshkent Davlat transport universiteti Transportda axborot tizimlari va texnologiyalari kafedra t.f.d., Professor;

e-mail: ntolaniddin@mail.ru

Seytov Aybek Jumabayevich

Milliy universiteti “Hisoblash matematikasi va axborot tizimlari” kafedra t.f.d. professor;

e-mail: saybek868@gmail.com

Azimov Abdulxay Abdulatif O‘g‘li

Toshkent Davlat transport universiteti Transportda axborot tizimlari va texnologiyalari kafedra assistenti;

e-mail: azimovabdulhay1915@gmail.com

Matvaliyev Davronbek Abdulhoshim O‘g‘li

Toshkent Davlat transport universiteti Transportda axborot tizimlari va texnologiyalari kafedra assistenti;

e-mail: deco111792@gmail.com

Annotatsiya: O‘zbekistonda yerlardan unumdorli masalalar ko‘rib chikilgan. Ochlik indeksi bo‘yicha motadil darajaga erishilganligi kayd etilgan, yerlardan foydalanishiga ko‘ra 8 toyifaga ajratilishi ko‘rsatib o‘tilgan. Foydalaniladigan suvga zararli tasir etuvchi vositalardan ximoya kilish, zararlanishlarni oldini olish va uni bartaraf qilish, suv obyektlari holatini yaxshilash tadbir va choralarni kullash belgilangan. Suv fondindan samarali foydalanish maksadida ushbu jarayonni kompleks baholash va kartografik ta‘minlash haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Aholi, suv, energiya, global, oziq-ovqat, qishloq xo‘jaligi, unumdor yerlar, sug‘oriladigan yerlar, xavfsizlik.

Aholi sonining o‘shishi, yer, suv va energiya resurslariga bo‘lgan talabning ortishi, shuningdek, iqlimning keskin o‘zgarishi oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga ta‘sir etuvchi asosiy omillardir. So‘nggi yillarda mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash bo‘yicha bir qator choralar amalga oshirilishi natijasida. O‘zbekiston Respublikasi 2018 yilda Global ochlik indeksi bo‘yicha 119 mamlakat orasida 52-o‘rinni egallab, 12,1 ko‘rsatkich bilan «mo‘tadil» darajaga erishdi. Biroq, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami uchun oziq-ovqat mahsulotlari ta‘minoti barqarorligiga erishish, kam daromadli oilalarning xarid qobiliyatini oshirish, mahsulotlar narxi va miqdori keskin o‘zgarishining oldini olish hal etilishi zarur bo‘lgan muammolardan hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar

unumdor yerlarga taalluqli bo‘lib, umummilliy boylik, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashning asosiy vositasi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha jami yerlar 44 892,4 ming gektarni tashkil etib, yerlardan foydalanish maqsadi va tartibiga ko‘ra 8 ta toifaga bo‘linadi, jumladan, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar, aholi punktlarining yerlari, sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo‘ljallangan yerlar, tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish va rekreatsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar, tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar, o‘rmon fondi yerlari, suv fondi yerlari; zaxira yerlar.

Respublikaning suv obektlari kuydagilardan tashkil topadi - daryolar, ko‘llar, suv omborlari, boshqa yer usti suv havzalari va suv manbalari, kanallar va hovuzlarning suvlari, yer osti suvlari va muzliklar, ichki dengizlar, hududiy suvlar. Xar bir davlatning jumladan O‘zbekistonning suv resurslari davlat mulki, umummilliy boylik hisoblanadi va ularni aholiga, korxonalar, muassasalarga va tashkilotlarga faqat foydalanish uchun beriladi. Suv resurslaridan okilona foydalanish, unga doir munosabatlar, aholi va xalq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun suvdan oqilona foydalanish, suvni bulg‘anish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlash, suvga zararli tasir etuvchi vositalarni oldini olish va uni bartaraf qilish, suv obektlari holatini yaxshilash tadbir va choralarni kullash. Shu bilan birga suv resurslariga doir barcha munosabatlar korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo‘jaliklari va fuqarolarning huquqlari qonun bilan tartibga solinadi. O‘simlik va hayvon organizmlari tarkibiga kiradigan, tog‘jinslari, atmosfera havosi va tabiiy muhitdan olingan hamda vodoprovod tizimi rezervuarlarida bo‘lgan suvlar Davlat suv fondi tarkibiga kirmaydi.

Davlat suv fondini hisobga olish uchun mamlakatda suvlarning mikdor va sifat tavsiflari hamda ulardan foydalanish darajasini, shuningdek, suvdan foydalanishning davlat ro‘yxatini o‘z ichiga oladigan davlat suv kadastri yuritiladi. Davlat suv fondini tasarruf etishni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari o‘z vakolatlari doirasida amalga oshiradi. Respublikada suvdan foydalanish sohasida davlat boshqaruvini respublika qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi (yer usti suvlari), Davlat geologiya va mineral resurslar davlat qo‘mitasi (yer osti suvlari), «Sanoatkontexnazorat» agentligi (yer osti issiq suvlari va mineral suvlar) o‘z vakolatlari doirasida olib boradi. Yer usti suvlari sifatini «Boshgidromet», yer osti suvlari sifatini Davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi, ichimlik suvlarini Sog‘liqni saqlash vazirligi nazorat qiladi [4]. O‘zbekistonda Davlat suv fondidan qishloq xo‘jaligi, energetika, sanoat, kommunal xo‘jaligi ta‘minoti, baliqchilik, davolash va boshqa maqsadlarda foydalanildi.

Orol dengizi havzasida suv resurslari tiklanadigan er usti va yer osti suvlari hamda qaytma suvlardan tashkil topadi. Bu havzadagi eng yirik daryolar Amudaryo va Sirdaryoning yillik o‘rtacha oqimi 115,6 kilometr kubni (Amudaryo — 78,5, Sirdaryo

— 37,1 kilometr kub) ni tashkil etadi. O‘zbekiston xududida Orol dengizi havzasi daryolari oqimining 7% hosil bo‘ladi, lekin havzadagi daryolar yillik o‘rtacha oqimining 51,6% iste‘mol qilinadi. Orol dengizi havzasida yer osti suvlarining tiklanadigan umumiy hajmi 34 kilometr kubni tashkil etadi, uning tasdiqdangan va foydalanish mumkin bo‘lgan zaxirasi 12,5 kilometr kubga teng. Bu zaxiralarning deyarli 50% respublikamizning hududida joylashgan [3]. O‘zbekiston tog‘larida 30 dan ortiq muzlik mavjud va suv omborlarida suv fondining katta qismi to‘plangan. Sug‘orish va drenaj tarmoqlarining hozirgi texnik holatida respublika bo‘yicha har yili 22—P kilometr kub drenaj suvlari hosil bo‘ladi, ularning 13 kilometr kubdan qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orishda foydalanish mumkin. Drenaj-tashlama suvlar bilan har yili 50-62 million tonna tuzlar sug‘oriladigan massivlar doirasidan chiqarib tashlanadi va ular daryo suvlari sifatini yomonlashuviga olib keladi. Xozirgi kunda Amudaryoning o‘rta va quyi oqimlarida suvning o‘rtacha sho‘rlanishi darajasi 1,0—1,2 gramm/litrni, Sirdaryoning o‘rta oqimlarida joylashgan viloyatlarida 1,5—1,6 gramm/litrni tashkil etadi [2].

Respublikada iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida aholi jon boshiga suvning yillik o‘rtacha solishtirma sarfi 2540 metr kubni tashkil etadi (Qirg‘izistonda 1128 metr kub, Isroilda 345 metr kub). O‘zbekistonda suv resurslarining 90% sug‘orma dehqonchilikda sarflanadi va 1 gektar maydonni sug‘orish uchun o‘rtacha 12,5 ming metr kub (Isroilda 5,6 ming metr kub) suv sarflanadi. O‘zbekistonda Davlat suv fondiga doir huquqiy munosabatlar «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni (1993 yil 6 may) bilan tartibga solinadi [1].

Suv fondi yerlaridan foydalanish moliyaviy barqarorlikning muhim bir qismini tashkil etadi. Bu fondlardan foydalanishning bir nechta usullari mavjud bo‘lishi mumkin, quyidagi ko‘rsatkichlarga e‘tibor bering:

1. Suv fondi fondidagi mablag‘lar va to‘lovlar: Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar orqali suv fondi fondidagi mablag‘lar va to‘lovlar o‘rniga moliyaviy hisobotlar yordamida suv iste‘molining katta qismini ifodalash mumkin. Bu ko‘rsatkichlar, fond tomonidan ajratilgan mablag‘larni, moliyaviy tushunchalar, suv resurslarining sotib olinganini va suv ishlab chikarish, ishga yaroqlik tashuvchi hodisalar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarni tahlil qiladi.

2. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar suv fondi yerlaridan suv sozuvlarining miqdorini, narxini va xarajatlarini tahlil qiladi. Bu ko‘rsatkichlar suv fondi faoliyatining darajasi, suvni olib keluvchi xarajatlarning yuzaga kelishi va suv sozuvlarining samaradorligi haqida ma‘lumot beradi.

3. Suv fondi imtiyozlari va qo‘llab-quvvatlash: Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar suv fondining imtiyozlari va qo‘llab-quvvatlash usullarini tahlil qiladi. Bu ko‘rsatkichlar dastlabki investitsiyalarni, imtiyozli daromad

koeffitsiyentini, qo'llabquvvatlash kreditlarini va suv fondi faoliyatida qo'llanilayotgan boshqa moliyaviy vositalarni tasvirlaydi.

4. Suv xarajatni optimallashtirish: Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar suv fondi imtiyozlari bilan bog'liq suv xarajatlarini optimallashtirishning natijalarini tahlil qiladi. Bu ko'rsatkichlar, suv fondi xarajatlari va daromadlari orasidagi munosabatlarni, investitsiyalar va yangilashlar bilan bog'liq suv xarajatlarida o'zgarishlarni va suv ijro etilayotgan soxalarni ifodalaydi.

Suv fondi yerlaridan foydalanishni moliyaviy barqarorlikning barcha turlarida o'rganish, tahlil qilish va takliflar berish uchun yuqoridagi ko'rsatkichlar va umumiy hisob-kitoblar jadvali asosida suv fondi faoliyatini yaxshiroq tushuntirish tavsiya etiladi [4].

Suv fondi yerlaridan foydalanishni kompleks baholash va kartografik ta'minlashni o'rganish uchun quyidagi jarayonlarni izohlashingiz mumkin:

1. Suvidagi daromad va chiqimlar: Suvidan kimlar va qanday kuchlilikda foydalanildigi haqida ma'lumot to'planganib, uning chiqimlari va bojxonasiga ko'rsatkichlar belgilangan.

2. Suvidagi oksidlar va turli elementlar: Suv tahlilida oksidlarning va turli xom asoslardan kelib chiqaradigan elementlarning miqdorini aniqlash uchun laboratoriya imkoniyatlari mavjud bo'lishi kerak. Bunda suv oksidlari, pestitsidlar, metallar va boshqa zag'lar tahlil qilinadi.

3. Suvidagi kartografik ma'lumotlar: Suv manbalarining joylashgan joylarni aniqlash uchun topografik va hidrografik xaritalar, ma'lumotlar banklari, suvkorlavhalar va boshqa suv mansubatlari to'rtibga solingan bo'lishi kerak.

4. Suv rezervlari va suv istisno tashkilotlari: Suv fondlarining uch-martalik tarqalishi, ishlab chiqarilishi va ularga yondashuv mumkin bo'lgan istisno tashkilotlarini aniqlash lozim. Bu jarayonda Suv Ministrligi yoki boshqa moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish kutilishi mumkin.

5. Suvdarlik ko'rsatkichlari: Bir suv manzili oqibatlarini, suvning hajmi va sifati, suvidagi uzoq vaqtli to'plamlar va boshqalar kabi ko'rsatkichlarni baholashda mavjud bo'lishi kerak.

Bu muammo ustida ishlashda ilgari tajriba va mutaxassislik talab qiladi. Moliyaviy tashkilotlar, sanoat korxonalarini, ekologiya tashkilotlari va boshqa sohalarida ishlagan mutaxassislar bilan maslahatlashishni tavsiya qilamiz [5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:

1. O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi “O'zbekiston respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida” gi PF-5853 son farmoni

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-iyundagi “Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF5742 son farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-oktabrdagi “Suv resurslarini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ 4486- son qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yer hisobi va davlat kadastrlarini yuritish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi farmoni. 2020- yil 7-sentabr PF-6061.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi davlat soliq qo‘mitasi huzuridagi Kadastr agentligining faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida” gi qarori. 2020-yil 7-sentabr PQ-4819.